

Слов'янські та слов'янізовані опалювальні пристрої лісостепової території Хозарії

У статті розглядається побутові опалювальні пристрої лісостепового населення Хозарського каганату, що виникають під впливом або в наслідок копіювання обігрівальних пристроїв сусіднього слов'янського населення. Виділяється кілька їх різновидів, що свідчить про індивідуальну адаптацію окремих домогосподарств до нових способів життя до нових природних умов та матеріалів. В цьому вбачається певна слов'янізація побуту населення Хозарії під впливом інтенсивних контактів із племенами східних слов'ян (перш за все – літописних сіверян).

Ключові слова: Східні слов'яни, сіверяни, Хозарський каганат, побут, опалювальний пристрій, піч, вогнище.

В ранньому середньовіччі на теренах півдня Східної Європи існували два великих етнополітичних масиви (рис. 1). Південний схід займала багатоетнічна ранньофеодальна держава Хозарський каганат, яка представлена салтівською археологічною культурою середини VIII – середини X ст. Північно-західний простір належав східнослов'янським племенам, що знаходились на завершальній стадії державотворення: боршевська, волинцевсько-роменська та райковецька культури кінця I – початку II тис. н.е. Писемні дані доволі скупо та однобічно висвітлюють ці взаємини між ними (є лише три короткі повідомлення у давньоруському літопису про сплату слов'янами дані хозарам). Тому саме археологічні джерела стають головними для вивчення міжетнічних контактів та етнокультурних взаємовпливів (Колода, 2005).

Наприкінці I тисячоліття н.е. середня течія Сіверського Дінця була однією з двох контактних зоною між багатоетнічним Хозарським каганатом (салтівська археологічна культура) і східнослов'янським світом, якій в даному регіоні представлений сіверянами (роменська археологічна культура

середини VIII – початку XI ст.).¹ Взаємовпливи двох груп населення проявлялися у різний спосіб (Колода, 2015а). Здебільшого можна бачити, що більш високий рівень господарства та матеріального виробництва населення Хозарії впливав на сусідніх слов'ян у техніці землеробства (Колода, Горбаненко, 2011; 2018, с. 123–145), керамічному виробництві (Колода, 2008; 2009), фортифікації (2008б). Однак в домобудування ми можемо бачити зворотній процес.

Пристосування прийшлих на цю територію більш південних народів, що входили до складу Хозарії (перш за все: аланів та булгар), відбувалося у вигляді індивідуальної адаптації окремих домогосподарств до нових способів життя (а часто і у зміні форм господарювання), до нових природних умов та матеріалів. "Прибульці" не могли не звертати уваги на традиції місцевого домобудування та облаштування інтер'єру, поступово переймаючи окремі риси "старожилів", переломлюючи їх крізь призму своїх традицій, нерідко використовували їх. Це яскраво втілювалося у використанні опалювальних пристроїв, що стане предметом нашого дослідження.

Традиційним для народів Хозарії були відкриті вогнища на долівках. В аланському житлі вони знаходилися в одному з кутів або біля стіни (інколи вони обкладалися рваним камінням) – (Кузнецов, 1973, с. 66–71; 1992, с. 273–276). У степового населення (в тому числі і у булгар) округле або овальне вогнище розташовувалося по центру юрти на рівні підлоги, або у невеликому заглибленні (вкрай рідко вогнище обкладалося пласким камінням) – (Плетнёва, 1967, с. 52–53; Флёров, 1996, с. 69–92). Традиційним для слов'ян-сіверян були кубоподібні печі на материковому останці, верхня частина яких створювалася за допомогою дрібного та середнього за розмірами каміння на піщано-глиняному розчині. В якості будівельних модулів-цеглин доволі часто використовувалися глиняні конуси або вальки, які імітували каміння. Частина печей створювалася у кутовій ніші на материковому останці. Таки печі мали глиняне склепіння, що створювалося на прутяному каркасі (Сухобоков, 1975, с. 66–70; Колода, 2015, с. 59, табл. 2;

---

¹ Другою зоною була середня течія Дону, де слов'яни представлені боршевською культурою (рис. 1).

Koloda, 2016б, р. 68–69, table 2). В панівній більшості побутові опалювальні пристрої слов'ян було підняття "робочої кухонної" поверхні над долівкою на 15-60 см, що полегшувало обслуговування.

Ще у 2009 р. була запропонована типологія побутових нагрівальних споруд у лісостепового населення Хозарії, де автор виділяє дві групи обігрівальних пристроїв: вогнища (рис. 2) та печі (рис. 3), розділяючи їх, у свою чергу, на окремі типи (Квитковский, 2009). До цього можна додати ще й каміни, які зрідка зустрічаються на означеній території.

Досліджуючи житлова Хозарії в межах лісостепу та сусідніх слов'ян, ми звернули увагу, що нове для даного регіону (прийшло, салтівське) населення не тільки впливало на місцеве (слов'янське) населення своїм високим рівнем ремесла, сільського господарства, військової організації, тощо, а й переймало слов'янські традиції домобудування (Наприклад: Колода, 2000, с. 40–54; 2008а, с. 126–134). Це стосується і облаштування опалювальних пристроїв. Це проявлялося в різний спосіб. Серед них можна виділити кілька категорій: вогнища та печі, які, на нашу думку, виникають під впливом слов'янських домобудівних та інтер'єрних традицій. В кожній з категорій виділяється кілька типів.

Вогнища на підвищеннях (тип В-1)

Такі опалювальні пристрої не характерні для населення салтівської культури, у якого вогнище розміщувалося безпосередньо на долівці або у заглибленні. Новий тип вогнища розташовувався на природному материковому останці, що цілеспрямовано залишався під час викопування котловану житла, або для нього штучно створювали підвищення. Цей обігрівальний і кухонний пристрій розташовувався над на висоті 15–20 см. Таке його розташування, в порівнянні із традиційним аланським або болгарським вогнищем, створювало певні. Розглянемо кілька прикладів.

Комплекс-23 в розкопі-5 на сел. Коропові Хутори

(Колода, Квитковский, 2007/135, с. 20–22; Квитковский, 2012, с. 106–107).

Цей комплекс представлений котлованом житла, який, у зв'язку із розташуванням у лісі, не вдалося дослідити повністю. Вогнище виявлено біля південної стіни (Рис. 4: 1). Воно мало округлу форму діаметром 30 см, та частково уходило під корні дерева. Основа вогнищі створена з принесеної сирої глини на материковій супісковій долівці. Його поверхня була вище долівки на 5–10 см. Поруч виявлено скупчення печини, яке, скоріш за все, свідчить про його ремонт. Тіло штучного вогнища пропечена майже наскрізь.

Комплекс-3 в розкопі-1 на сел. Мохнач-П

(Колода, 2009/175, с. 17–20; Колода, Колода, 2009, с. 203–205).

Дане приміщення було не тільки житлом-майстернею коваля (Колода, Колода, 2009). В західному кути простежена ніша, в якій виявлено обігрівальний пристрій: вогнище, підвищене на 20 см від рівня підлоги (рис. 4: 2). Його рештки мали в плані овальну форму (80 × 60 см). В його профілі просліджувалися кілька шарів перепеченої глини товщиною 2–3 см. Це свідчить про неодноразовий ремонт вогнища. Кількість ремонтів визначити важко, тому що нижні 7–10 см спеклися в єдиний шар.

Комплекс-8 в розкопі-1 на сел. Мохнач-П

(Колода, 2009/175, с. 26–27; Колода, 2016а, с. 142–143).

Означений комплекс відігравав роль літньої кухні. В його північній частині виявлено вимостка зі штучно принесеної глини, що вкладена на материк. Її висота – 20 см, діаметр – 100 см (рис. 4: 3). По краю вогнище було укріплене трощеним пісковиком. По його центру простежені сплюснені шматки перепеченої печини від нагрівальної поверхні, уламки кераміки та шматки деревного вугілля.

Житло-6 на гор. Верхній Салтів

(Ветштейн Р.И., 1959–1961/6г, с. 25–26; Колода, 2000, с. 42).

Трикутне в плані вогнище, що розташовувалася практично по центру приміщення, являло собою обмазаний глиною материковий останець з пропеченою поверхнею. Нагрівальна поверхня була підвищена над підлогою на 15 см (рис. 4, 4).²

---

² Нажаль, в архіві ІА НАНУ креслення профілю даного комплексу відсутнє.

Таким чином, наведені тут вогнища мають риси обігрівальних пристроїв різних етносів: північнокавказьких алан, болгар (в загальному розумінні – степових кочовиків) і східних слов'ян.³ До аланських рис ми відносимо: розташування біля стіни (рис. 4, 1), обкладання камінням (рис. 4, 3); до степових кочових: розташування по центру (рис. 4, 4); до слов'янських: розташування на підвищенні, що жодного разу не зустрічалося за межами контактних слов'яно-хозарських зон, та розміщення в ніші (рис. 4, 2).

Вогнища на рівні підлоги з поглибленою робочою зоною (тип В-2)

Ще однією групою опалювальних пристроїв лісостепового населення Хозарії є відкриті вогнища, що розташовувалися на рівні підлоги (або із незначним заглибленням на 10-20 см) але для його обслуговування створювався "робочий простір" (робоча зона) із більш значним заглибленням. За своїм розташування вони локалізувалися зазвичай по центру приміщення, хоча відомі й інші місця їх дислокації: біля стіни, в кутовому секторі. Розглянемо їх приклади.

З розташуванням вогнища по центру приміщення:

Комплекс-27 в розкопі-10 на гор. Мохнач

(Колода, Квитковский, 2007/135, с. 52–54; Колода, 2010, с. 159–161).

Комплекс являв собою житло гончаря, що знаходилося поблизу майстерні (Колода, 2010). Відкрите вогнище розміщувалося практично по центру квадратного заглибленого котловану будівлі, між ним і південно-західним бортом розміщувалася яма для його обслуговування (рис. 5: 3).

Яма з вогнищем мала округлу форму з розмірами 165 × 150 см із дном неправильної форми на загальній глибині у 180 см (60–80 см від рівня підлоги). Горизонтальні розміри її дна складають 125 × 80 см. Практично по всьому периметру ями простежувалася дві материкові полицки-останці: на 20 та 40 см вище за її дно. Саме вогнище розміщувалося у напівкруглій ніші цієї ями (100 × 30 см) на висоті 60 см від її дна (а загалом, на 10–15 см нижче від

---

³ Взагалі, відкриті вогнища є найтиповішим побутовим обігрівальним пристроєм народів на більшості території Хозарії і практично відсутній у сусідніх слов'ян-сіверян Дніпровського Лівобережжя (Сухобоков, 1975, с. 43, 68–70; Етнокультурная карта, 1985, с. 118, 127), а також у мешканців боршевської культури на Дону (Винников, 1995, с. 21–26).

загального рівня підлоги. Місце розташування вогнища зафіксовано по плямі пропеченого на 3–5 см материка, яка займала майже всю площу даної ніші. Над місцем вогнища виявлені зола, шматки деревного вугілля (від 3 × 3 до 5 × 5 см) та шматочки перепеченого материкового кришива. В чорноземному заповненні цієї ями перед вогнищем виявлено чимало золи, деревного вугілля, шматків перепеченого материкового суглинку та практично цілий салтівський кухонний горщик.

Всі дані свідчать на користь того, що житло обігрівалося відкритим вогнищем. Для зручності його обслуговування була створена спеціальна яма з двома сходами-поличками. Над вогнищем була підвищена або посилена стеля (дах – ?), про що свідчать рештки стовпової ямки (з вертикальними стінами і дном на рівні -190 см) на дні ями для обслуговування вогнища.

Комплекс-40 в розкопі-10 на гор. Мохнач

(Колода, 2010/132, с. 22–24; Колода, 2011, с. 190).

Вогнище розташовувалося практично по центру майже квадратного котловану заглибленого житла зі сходишками (рис. 5: 1). Всю південно-східну частину приміщення займало практично кругле в плані заглиблення із горизонтальними розмірами 220 × 215 см (до низу воно дещо звужувалося) та пласким дном на глибині 175 см (на 30 см нижче за основну підлогу). У північно-західній частині цього заглиблення на рівні -155 см на материковому останці розташовувалося відкрите вогнище (в плані – 60 × 55 см). Край його був укріплений рваним камінням, а в центральній частині знаходилось деревне вугілля, зола, керамічне кришиво та шматки пропеченої обмазки долівки вогнища товщиною 1–2 см. Само вогнище було дещо (на 5–7 см) заглиблене відносно підлоги основного котловану.

Не викликає сумніву, що перед нами – також робоча зона вогнища, яка поглиблена для зручності його обслуговування. На рівні основної підлоги віднайдені викиди перепеченої глини (сліди ремонту опалювального пристрою), а у безпосередній близькості до вогнища, на північному краю описаного великого заглиблення розташовувався верхній камінь кварцитового жорна.

Аналогічними до розглянутих вище вогнищ даної групи є обігрівальні пристрої комплексу-27 в розкопі-11 на городищі Мохнач (Колода, Квитковский, 2008/91, с. 46–49) та комплексу-1 в розкопі-9 на селищі П'ятницьке-1 (Колода, Квитковский, 2008/91, с. 28–31; Квитковский, 2013, с. 65–66, илл. 11).

Як варіант даного різновиду розташування вогнища по центру приміщення з поглибленою робочою зоною слід відзначити комплекс-3 в розкопі-10 на гор. Мохнач (Колода, 2001/29, с. 5–6; Колода, 2003).

Це було подібне до юрти заглиблене житло з господарчою прибудовою (рис. 5: 2). По центру приміщення на материковому останці розташовувалося майже кругле відкрите вогнище (65 × 60 см). На ньому збереглися рештки шару штучної глиняної обмазки (1–2 см), під якою сам останець був пропечений на глибину до 5 см. На південь від нього на рівні -170 см спостерігалось обпалена пляма материкової підлоги, поверх якої винайдені попіл та шматочки деревного вугілля. На самому вогнищі знайдено незначну кількість попелу на дрібних фракцій деревного вугілля. Підлога житлового приміщення мала два рівні: основний – на глибині 80–90 см, а також – господарчій (робочий, навколо вогнища) – на глибині 170 см. На відміну від попередніх жител, які мали вогнище по центру приміщенні, але на краю робочої зони по його обслуговуванню, даний обігрівальний пристрій мав робочий простір навколо себе.

З розташуванням вогнища біля стіни:

Комплекс-20 в розкопі-11 на гор. Мохнач
(Колода, Квитковский, 2007/135, с. 67–72)

Житло являло собою заглиблену квадратну в плані конструкцію з великою кількістю внутрішніх господарчих ям, в одній з яких стояло два піфоси для зберігання зерна та знайдений уламок жорна (рис. 6: 1). Практично по центру західної стіни котловану, на материковій полиці-останці було виявлене велике відкрите вогнище неправильної форми. Зазначимо, що межі вогнища (у зв'язку із поганою збереженістю) зафіксувати було складно. Його приблизні розміри – 95 × 65 см, вони визначені за

найбільш сильно пропеченою (на 3–4 см) частиною материкового останця. На місці вогнища розчищено велику кількість пічної обмазки та вугілля. Він частково сповз у яму, що перед ним. Яма, що перед вогнищем, мала овальну форму. Її верхні розміри становлять 120 × 100 см при загальній глибині 160 см. З рівня -120 см в ній із північно-східного краю зафіксовано підбій глибиною у 20 см. На дні, по самому низу материкового останця із вогнищем, зафіксовано 3 шматка рваного каміння (не виключаємо, що з самого вогнища), які лежали на сирій глині зеленого кольору.⁴ У заплилому заповненні ями, що перед вогнищем, була виявлена велика кількість деревного вугілля та печини, фрагменти салтівської кераміки та шматки чорнометалургійного шлаку.

Даний опалювальний пристрій знаходився на 80–100 см вище дна ями, що перед ним. Це полегшувало його обслуговування. Розташування вогнища біля стіни звільнювало корисний житловий простір помешкання.

З розташуванням вогнища в кутовому секторі:

Комплекс-94 в розкопі-10 на гор. Мохнач

(Колода, 2015/б.н., с. 34–36; Колода, 2016).

Даний котлован належав житлу, стіни якого знаходилися за його межами. Основна підлога розташовувалася на глибині 145 см практично по центру приміщення із незначним зміщенням до півдня (рис. 6: 2). В плані вона мала форму неправильного овалу з розмірами 175 × 140 см. Далі у всі боки в котловані простежуються материкові полиці-останці. В 50 см от південного кута на висоті 50 см від підлоги на краю материкової полиці виявлені рештки відкритого вогнища. В плані воно мало вигляд неправильного овалу 40 × 35 см із остатками деструктурованої обмазки та з пропеченим на 5–7 см материком під нею. В рештках вогнища зустрічався попіл та деревне вугілля. По суті вся центральна частина котловану була широкою робочою зоною не тільки для обслуговування вогнища, але і для інших побутово-господарчих

---

⁴ За багаторічними спостереженнями під час розкопок салтівських будівель на території Харківщини, можна сказати, що таку зелену глину нерідко використовували в доповнення до звичайного материкового суглинку або глини жовто-коричневих кольорів по кутах котловану та під час споруджень обігрівальних пристроїв. За консультацією із завідуючим термомеханічної лабораторії Харківського НДІ Вогнетривів к.т.н. О.В. Кущенко, ця зелена глина має більшу термостійкість та вологостійкість в порівнянні із іншими.

потреб. Певний комфорт створювався завдяки кам'яному блоку у формі паралелепіпеду, який був поставлений в 40 см від краю вогнища на північ. Ця брила могла використовуватися як місце, на якому перед вогнем сиділа людина.

Таким чином, наведені тут відкриті вогнища, що розташовувалися на рівні підлоги чи з невеликим заглибленням і супроводжувалися значними за розмірами робочими зонами по їх обслуговуванню, мають риси обігрівальних побутових пристроїв різних етносів: північнокавказьких алан, степових кочових і напівкочових етносів (угри, тюрки, булгари), а також східних слов'ян. Тогочасні степові народи практично по всій Євразії використовували той чи інший тип переносної юрти, характерною рисою якої є розташування відкритого вогнища по центру приміщення. Це, окрім утилітарного протипожежного значення, мало ще й світоглядний, соціальний зміст: вогнище було священним жертвним місцем, яке об'єднувало родину; вогонь, як символ верховного божества неба (Тенгри) був життєдайним центром всесвіту і центром соціуму, тощо. Це спостерігається в більшості наведених прикладів. Однак, пристосовуючись до нових умов стаціонарного існування, під впливом слов'ян, оформлення такого вогнища набуває нових рис – поглиблена робоча зона.

Ще при аналізі попереднього типу відкритих вогнищ (тип 1) – ми звертали увагу на таку слов'янську рису як розташування опалювальної поверхні на підвищенні. Цей тип слов'янізованих опалювальних пристроїв (тип 2) розміщувався практично на рівні житлового простору помешкання. Але робочі зони по їх обслуговуванню були виражені вже в більш наявний спосіб (мали значне поглиблення – в середньому різниця між рівнем розташування людини і робочою поверхнею вогнища складала 60–80 см).⁵ Робочий простір перед вогнищем становив 4–6 м² (що за розмірами подібне до більшості кухонь, збудованих у радянських квартирах 60-х – 80-х рр. ХХ ст.). Також зазначимо, "сусіди" (східні слов'яни), мали печі, нагрівальна

---

⁵ Ця висота близька до висоти сучасної навчальної та кухонної меблі і відповідає сучасним ергономічним стандартам.

поверхня яких мала висоту 60–100 см (Сухобоков, 1975, с. 43, 68–70; Этнокультурная карта, 1985, с. 118, 127; Винников, 1995, с. 21–26).

Найбільш близьким до кочового побуту виглядає комплекс-3 в розкопі-10 на гор. Мохнач (рис. 5: 2). Тут і вогнище, і робоча зона розташовані по центру, займаючи значну частину житлового простору, який організовувався у степовий (кочовий) спосіб: навколо вогнища. Намаганням збільшити корисну житлову площу можна пояснити переміщення вогнища з середини робочої зони (яка все ж продовжувала займати центр приміщення) – на її край, вбік, ближче до кута. Ці наміри засвідчують матеріали комплексу-94 того ж розкопу (рис. 6: 2). Нагрівальні пристрої комплексів № 27 та № 40 того ж розкопу теж розташовувалися по центру (за кочівницькою традицією), але їх робоча зона була зміщена в кут (рис. 5: 1) або до стіни (рис. 5: 3). Тим самим звільнювалася корисний житловий простір. Ще більше звільнило житловий простір переміщенні вогнища з робочою зоною впритул до стіни, що просліджується на прикладі комплексу-20 в розкопі-11 на тому ж городищі. Звертаємо увагу і на бажання мешканців жител надати в обслуговуванні таких вогнищ певних зручностей: створення полиць для розміщення посуду, постановка кам'яної брили в якості місця для сидіння, розташування жорна поряд з вогнищем.

Вогнище в куті або кутовій ніші житла на підвищенні (тип В-3)

Ще однією групою побутових опалювальних пристроїв лісостепового населення Хозарії є відкриті вогнища, що розташовувалися на підвищеннях і поміщалися в кутах та кутових нішах котловану житла. Відразу зазначимо: розташування побутових обігрівальних пристроїв у кутах житла – одна з найхарактерніших рис побудови інтер'єру східнослов'янського житла, завдяки чому максимально вивільнявся життєвий простір помешкання, а в більшості жител населення Хозарії панувало розташування вогнища по центру приміщення, а кутне його розташування – вкрай рідке (подекуди на Кавказі). Тому розміщенні опалювального пристрою в куті у житлах населення лісостепової зони каганату могли виникнути лише під впливом

традицій східних слов'ян що мешкали в контактній зоні (сіверяни та слов'яни на Дону). Звернемо також увагу і на те, що ніші з опалювальними пристроями, які виходять назовні основного периметру житлового простору в середовищі племен, які входили до складу населення Хозарії, нам не відомі. Однак вони неодноразово зустрічаються у сіверян, які мешкали на Дніпровському Лівобережжі і контактували з "прибульцями" (Сухобоков, 1975, с. 43; Пуголовок, 2016, с. 121–126), та на Сіверському Дінці – в безпосередній близькості від нового населення (Колода, 2015, с. 47, 51–53, 56). Тож розглянемо наявні матеріали з пам'яток лісостепової зони Хозарії.

Комплекс-1 в розкопі-4 на сел. Коропові Хутори

(Колода и др. ..., 2004/206, с. 77–79; Колода, 2008а, с. 126–132;

Квитковский, 2012, с. 100–102).

Це було житло невизначених обрисів з причин його неповного дослідження (заважав густий ліс). Поряд із цією полицею понад південною стінкою котловану з лінією рваного пісковика (лежак – ?), в ніші південного кута, виявлені рештки кам'яного відкритого вогнища (рис. 7: 1). Горизонтальні розміри ніші склали 100 × 60 см. Само вогнище знаходилося на материковому останці, що був піднятий над рівнем підлоги на 20 см. По центру ніші виявлена купа рваного пісковика, який був складений одне на одне без помітного розчину. Більшість каміння мали сліди температурного впливу. Розміри цього скупчення (в плані) склали 60 × 45 см при висоті 15–20 см.

Комплекс-7 в розкопі-1 на сел. Мохнач-П

(Колода, 2009/175, с. 24–26; Квитковский, 2016, с. 62).

Це було так зване "двоапсидне" житло, яке характерне при переході від округлої в плані юрти кочовика до стаціонарного житла. Відкрите вогнище у вигляді 20-сантиметрового заввишки останцю виявлене у південно-західному куті поблизу південної стіни котловану (рис. 7: 3). Розміри вогнища в плані склали 50 × 60 см. Ґрунт був пропечений практично на всю висоту останця. В ньому не було виявлено слідів підмазування (ремонт) вогнища. В самому котловані житла шматків печини практично не було, лише поблизу вогнища

знайдено незначну кількість дрібних шматків пропеченого суглинку. На підставі цього вогнище представляється нам таким, що створено лише за рахунок останцю (без штучного обмазування нагрівальної поверхні).

Комплекс-7 в розкопі-11 на гор. Мохнач
(Колода, 2001/29, с. 14–17; 2002, с. 69–71).

Комплекс являв собою житло-майстерню коваля. В північній стіні, ближче до східного кута, виявлена невелика ніша з рештками вогнища (рис. 7: 4). Розміри ніші – 80 x 40 см. Її дно розташовувалося на рівні -60 см (на 50 см вище за рівень долівки). На дні цієї ніші знайдені рештки суцільної перепаленої обмазки товщиною 2 – 5 см. Скоріш за все, опалювальний пристрій являв собою відкрите вогнище, однак не виключено, що нами було виявлено і черинь зруйнованої глинобитної печі. До цього нас підводить той факт, що в самій ніші виявлена велика кількість подрібненої перепаленої печини. Окрім того, відзначимо скупчення шматків печини поблизу котловану на рівні зачистки кута житла (можливо – сліди ремонту вогнища).

Таким чином, наведені тут приклади розташування опалювальних пристроїв в кутах та кутових нішах на лісостепових пам'ятках Хозарії свідчать про те, що дана складова інтер'єру набуває все більше слов'янізованих рис. Неслов'янської лишається лише загальний тип – відкрите вогнище, які на той час на слов'янських пам'ятках практично не відомі. До такої слов'янської риси як підняття обігрівальної поверхні над рівнем підлоги додається переміщення обігрівального пристрою в кут, в кутову нішу, що максимально збільшує корисний життєвий простір помешкання. Можна додати і ще один знаменний факт. На селищі Коропові Хутори, в комплексі-18 розкопу-5 виявлено ще один приклад розташування відкритого вогнища на підвищенні в куті котловану будівлі (Колода, Квитковский, 2007/135, с. 14–25). Цікаво те, що дана споруда була не житловим, а господарчим приміщенням. Це свідчить про певне усвідомлення переваги нових (слов'янських) будівельно-інтер'єрних традицій та їх певне укорінення в неслов'янському середовищі прибульців в дану місцевість.

Окрім слов'янізованих відкритих вогнищ у домобудуванні лісостепового населення Хозарського каганату використовувалися і слов'янські печі, що створювалися за допомогою глини та каменю.

Піч-кам'янка (тип П-1)

Існує думка щодо можливості самостійного винаходу печей з каменю болгарським населенням степової зони Сіверського Дінця, що свідчить про їх поступовий перехід від кочового до осілого способу життя і ведення господарства (Красильников, 2009, с. 59–63).⁶ Однак відзначимо, що в будуванні печей-кам'янок слов'яни використовували дрібні та середні фракції рваного каміння або обкатане каміння, тоді як салтівське населення застосовувало кам'яні плити (блоки), частина яких встановлювалася вертикально утворюючи стіни обігрівального пристрою (рис. 3: 2).

Комплекс-1 в розкопці-6 на сел. Коропові Хутори

(Колода, Квитковский, 2007/135, с. 28–33; Квитковский, 2012, с. 107–111).

Дана житлова будівля складалася з двох приміщень: житлового, по центру якого виявлено заглиблене вогнище, та господарського – кухонного (рис. 7: 2). В плані "кухня" наближалася до прямокутника, який прилягав до північного кута житлового простору. На її материковій підлозі, що перевищувала підлогу житлового приміщенні на 10–20 см, виявлено чимало шматків рваного каміння, деякі з них розташовувалися купками. Окремі з них мали сліди перебування у вогні.

В північно-східному куті знаходилась овальна в плані ніша (100 × 100 см), яка на 10–20 см була вища за підлогу господарчого приміщення. По її центру виявлено скупчення плиток пісковіку (деякі зі слідами впливу температури), чорноземом, попіл, деревне вугілля та незначна кількість перепечених шматочків глини. Це були рештки кухонного нагрівального

---

⁶ Вважаємо доречним навести і думку про те, що печі-кам'янки в степовій зоні каганату на середній течії С. Дінця були створені слов'янськими жінками, які потрапили у іноетнічне середовище (Красильников, 1998, с. 44–50; 2007, с. 78–79). Згодом автор відмовляється від цього, пропонуючи вважати ці печі загальною східноєвропейською, а не етнічною ознакою (Красильникова, 2005, с. 10; Красильников, Красильникова, 2010, с. 155).

пристрою. Судячи з товщини (20 см) його решток – це, скоріш за все, була піч-кам'янка, що створювалася на глиняному розчині.

Комплекс-85 в розкопі-10 на гор. Мохнач

(Колода, 2015/б.н., с. 24–26).

Це був котлован прямокутного в плані житла із господарчою ямою у східному куті та двома опалювальними пристроями (рис. 8: 1). Практично по центру підлоги виявлена близька до прямокутника (в плані) пляма відкритого вогнища з розмірами 55 × 45 см. Суглинок материка під ним пропалений вглиб до 5 см. Поверх його виявлено попіл, дрібні шматочки деревного вугілля і 2 шматки рваного каміння від розвалу кутової печі.

Склепінчаста піч-кам'янка (у вигляді купи рваного каміння зі слідами вогню) розташовувалася в західному куті котловану, на полиці-останці, що на 20 см вище за підлогу житла. Розмір шматків каміння становили від 10 × 10 × 5 см до 25 × 20 × 10 см. Серед розвалу каменів виявлені шматки печини (можливо від проваленого склепіння), деревне вугілля, чорнозем, попіл. Долівкою печі слугувала сама материкова поличка-останець, яка в цьому місці була пропечена на 5–7 см вглибину.

Житло-4 в розкопі-3 на сел. П'ятницьке-1

(Квитковский, 2013, с. 61).

В північному куті квадратного в плані котловану виявлено велику кількість рваного пісковуку від зруйнованої печі (рис. 8: 2). Під ними ґрунт був значною мірою пропечений.

Житло-6 в розкопі-3 на сел. П'ятницьке-1

(Квитковский, 2013, с. 62–63).

В північному куті майже квадратного в плані котловану з двома господарчими нішами розчищено рештки печі-кам'янки (рис. 8: 3). Від неї збереглася велика купа рваного пісковуку (150 × 150 см і заввишки 50 см), нижня частина якої мала підковоподібну в плані форму з розмірами 90 × 60 см. Стінки печі, що були складені насухо, спиралися на материк. Внутрішній простір між стінками печі був поглиблений відносно підлоги на 7–10 см,

грунт під ним мав пропікання на 3 см (штучного обмазування череню не було).

Окрім наведених віще двох жител з рештками печей-кам'янок, на цьому ж селищі знайдено ще кілька житлових приміщень, які опалювалися подібними печами: комплекси № 1–3, 5, 7 (Квитковский, 2013, с. 60–64). Відома піч-кам'янка, що була створена на штучно створеному підвищенні (≈ 60 см), і яка опалювала житло-5 розкопу II (1959–1960 рр.) на сел. Верхній Салтів (Сміленко А.Т., 1971, с. 149–151).

Таким чином, значна кількість лісостепового населення Хозарії опалювала свої житла склепінчастими печами-кам'янками, які не були притаманні мешканцям інших територій каганату, але широко використовувалися у сусідів – східних слов'ян. Вони розміщувалися в кутах чи кутових нішах, звільнюючи значну частину житлового простору помешкання, створювалися на рівні підлоги, або на материкових чи штучно створених підвищеннях, що взагалі не притаманне традиційному опалювальному пристрою населенню інших територій каганату. Примітно, що у деяких випадках в помешканнях знайдено по два опалювальних пристрої: одне – слов'янська піч-кам'янка в куті або окремому господарчому приміщенні двокамерного житла, інше – традиційне кочівницьке вогнище по центру житлового простору.

Склепінчаста піч з глини або глини і каменю (тип П-2)

Дещо менше салтівське лісостепове населення використовувало склепінчасті печі з глини, інколи із застосування каменю.

Житло-14 (яма-8) в розкопі-3 на сел. Верхній Салтів

(Колода, 1997/85, с. 11–12; 1999, с. 15–20; 2000, с. 43–45).

Комплекс перерізувався більш пізньою будівлею (рис. 9: 1). Склепінчаста піч розташовувалася впритул до основного котловану у ніші північно-західного кута. Вона була частково впущена у материк, що додало споруді міцності. При створенні склепіння, як збереглося на висоту до 50 см, до глиняного розчину додавали каміння, уламки якого були знайдені у

внутрішньому просторі печі. Черинь овальної форми (80 × 55 см) зроблено лише з глини товщиною до 5 см. Верхня частина склепіння (судячи з уламків) створювалася з домішками піску та рослинних додатків, що робило цю частину конструкції більш легкою. Такі печі практично відсутні на салтівських пам'ятках, але широко відому у східнослов'янському середовищі.

Звернемо увагу і на те, що в південній частині житла розташовувався ще один обігрівальний пристрій, рештки якого винайдені у майже прямокутній ямі. Це була, найбільш вірогідно, традиційна для північно-західних територій Хозарського каганату піч, що створювалася з поставлених вертикально пласких брил каміння (аналогія – рис. 3: 2), щілини між якими, в даному випадку, замазувалися глиняною сумішшю,⁷ а верх, судячи зі знайдених перепалених уламків, являв собою жаровню.

Комплекс-12 в розкопі-5 на сел. Коропові Хутори

(Колода, 2006/29, с. 16–19; 2007, с. 219–220; Квитковський, 2012, с. 102–105).

Це було значне за розмірами житло з прямокутним котлованом та двома опалювальними пристроями в південній частині (рис. 9: 3).

В ніші, що ближче до південно-західного кута, виявлені рештки подковоподібної в плані печі (скоріш за все, – склепінчастої). На це вказує значна кількість шматків печини в заповненні її внутрішнього простору. Горизонтальні розміри опалювального пристрою становили 150 × 110 см. Піч знаходилась на материковому останці на висоті 30 см над підлогою. Зауважимо, що (за стратиграфією) вона була створена на рівні передматерику, а до рівня материка була заглиблена лише топка. Внутрішній робочий простір печі мав діаметр 50 см и окрім печини був заповнений уламками каменів та деревним вугіллям. Глиняного череню не виявлено. Стіни опалювального пристрою збереглись на висоту до 20 см. За своїм складом вони були неоднорідні. Зі східного боку (в напрямку внутрішнього простору житла) був використаний рваний камінь і, в незначній кількості – глина. Із західного боку (ближче до дерев'яної стіни споруди) тіло печі

---

⁷ Ми вперше інтерпретували дану яму як рештки другою печі в житлі. В більш ранніх роботах щодо цього комплексу ми на це не звертали уваги. Нажаль, інколи слушна думка приходить через 20 років після розкопок.

являло собою спечений глиняний моноліт, в який для міцності додано окремі шматки каміння. Така структура стінок цілком зрозуміла: глина є хорошим матеріалом для теплоізоляції, який знижує можливість загоряння дерев'яних стін, а камінь має більшу "теплоємність" і після розігріву довше віддає тепло в простір. Саме тому глиняною частиною піч була повернена до стіни житла, а кам'яною – всередину приміщення.

В тій самій південній стіні, ближче до південно-східного кута, виявлена ще одна ніша на материковому останці (130 × 70 см). Тут знайдені рештки ще одного опалювального пристрою, яке розташовувалося на одному стратиграфічному рівні із раніш описаною піччю. Розміри цього "східного" нагрівального пристрою в плані склали 70 × 50 см. Його рештки також залягали на 10 см передматеріку. З північно-західного боку виявлені рештки глиняного череню товщиною 3–5 см. Скупчення шматків печини мало висоту 20 см. Скоріш за все, це залишки невеликої склепінчастої глинобитної печі, що була створена на прутяному каркасі (є шматки з відбитками прута). Її щелепи біли повернуті на північний захід (в бік житлового простору), що підтверджується присутністю крупних рваних каменів поряд із збереженою обмазкою череню, і які, можливо, фіксували напрямок челюстів та їх ширину – 30 см.

Таким чином, в даному житловому приміщенні салтівської культури ми маємо дві слов'янські печі.

Комплекс-35 в розкопі-1 на сел. Мохнач-П

(Колода, 2011/97, с. 27–29; 2012, с. 436–437).

Це був самостійний комплекс, який являв собою так звану "літню кухню", яка розташовувалася в межах однієї з садиб в південній частині поселення. Загалом він являв собою рештки окремої склепінчастої печі з передпічною ямою (рис. 9: 2). Загальні розміри – 150 × 100 см. Сама піч, частина якої була зруйнована ще в давнину, розташовувалась у північно-східній ніші; розміри ніші – 70 × 30 см. Піч була створена з глини на прутяному каркасі, про що свідчать уламки перепеченого склепіння із відбитками прута. Початкові розміри череню (виявленого на глибині 60 см)

були в плані округло-прямокутні (50 × 50 см) при товщині 3–3,5 см. Початкова висота печі становила ≈35–40 см. Щелепи її, як і прилегла до них стінка передпечної ями, зруйновані повністю. Частина череню була скинута на дно передпечної ями. Розміри передпечної ями округлої в плані форми – 90 × 110 см по верху (85 × 110 см – по дну), глибина її – 100 см; з південно-західного краю у дна – невеликий підбій. На дні знаходилися великі шматки скинутого туди череню, а в заповненні ями чимало уламків перепеченого склепіння (іноді з відбитками прута).

Отже, глинобитних склепінчастих печей в салтівському середовищі відомо поки небагато, однак їх використання є вельми показовим з точки зору слов'янського впливу.

* * *

Таким чином, дослідження поселень салтівської археологічної культури в лісостеповій зоні (зокрема, в середній течії Сіверського Дінця) дають багато прикладів використання неслов'янським багатоетнічним населенням Хозарії слов'янських печей та слов'янізованих вогнищ. Місцеве слов'янське населення, яке мало багатовіковий досвід проживання у природно-кліматичній зоні лісостепового Дніпро-Донського межиріччя, вплинуло на багатоетнічних "прибульців" своїми традиціями домобудування та облаштування інтер'єру, головною рисою якого був опалювальний пристрій, спосіб його облаштування та місце розташування. Пристосування прийшлих племен з Північного Кавказу (алани) та степу (булгари, угри, тюрки) до нової території відбувалося у вигляді індивідуальної адаптації окремих домогосподарств до нових способів життя і форм господарювання, саме тому ми бачимо розмаїття "нових" обігрівальних пристроїв у лісостепового населення Хозарії: три типи нових вогнищ та два типа нових печей.

Лишається додати, що і у "постхозарський" час (у другій половині X ст.), після того, як на цю територію приходять слов'янське населення, в його домобудуванні подекуди проявляються традиції народів Хозарії (зокрема, і в опалювальних пристроях). Це, однак, потребує самостійного розгляду.

Ветштейн Р.И. Отчёт о раскопках Салтовского городища в 1959 – 1961 гг. / НА ІА НАНУ. – № 1959–1961/6г.

Винников А.З. славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века). – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1995. – 168 с.

Квитковский В.И. Отопительные сооружения на поселениях салтовской культуры в лесостепной зоне бассейна Северского Донца // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника "Дивногорье". – Вып. 1: Археология. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2009. – С. 44–51.

Квитковский В.И. Жилища селища салтовской культуры Коробовы Хутора // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 9. – Хазарское время. – Донецк: Дон НУ, 2012. – С. 99–118.

Квитковский В.И. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-I // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. – Вип. 3. – Харків: Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, 2013. – С. 58–72.

Квитковский В.И. Юртообразные жилища на салтовских поселениях лесостепного Подонцовья // Дриновски сборник. – Т. IX. – Софія – Харків: Издательство на БАН "Проф. Марин Дринов", 2016. – С. 43–54.

Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госуниверситета в 1997 г. / НА ІА НАНУ. – № 1997/85.

Колода В.В. Слов'янське житло на Верхньому Салтові // Збірник наукових праць: історичні науки. Науковий вісник ХДПУ. – Харків. – 1999. – Вип. 2. – С. 15–20.

Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 40–54.

Колода В.В. Отчёт о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине / НА ІА НАНУ. – № 2001/29.

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. – 2002. – Т. I. – С. 69–78.

Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблемы історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції... – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 70–73.

Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2005. – № 1–2. – С. 72–81.

Колода В.В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году / НА ІА НАНУ. – № 2006/29.

Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2006 г. // АДУ 2005-2007 рр. Збірка наукових праць. – Вип. 9 – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – С. 218–222.

Колода В.В. Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамической традиций конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. – Курск: Курский государственный университет, 2008. – С. 106–112.

Колода В.В. О проявлении этнического синкретизма в среде лесостепного салтовского населения (на примере материалов раскопа-4 селища Коробовы Хутора) // Древности 2006 – 2008. – Харьков: ХИАО, 2008а. – С. 125–136.

Колода В.В. Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье // Древности Юга России: памяти А.Г. Атавина. – Москва: ИА РАН: ТАУС, 2008б. – С. 311–323.

Колода В.В. Влияние традиций салтовского гончарного производства на керамический комплекс боршевской культуры Подонья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 7. – Хазарское время. – Донецк: ДонНУ, 2009. – С. 61–98.

Колода В.В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2009 году (селище "Мохнач-П" в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАНУ. – № 2009/175.

Колода В.В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач // Верхнедонский археологический сборник. – Вып. 5. – Липецк: ЛГПУ, 2010. – С. 149–163.

Колода В.В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2010 году (городища Мохнач и Коробовы Хутора в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАНУ. – № 2010/132.

Колода В.В. Исследования на городище Мохнач // АДУ – 2010. – Київ–Полтава: ІА НАНУ, 2011. – С. 190–191.

Колода В.В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2011 году (селище "Мохнач-П" в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАНУ. – № 2011/132.

Колода В.В. Исследования на селище "П" близ с. Мохнач // АДУ 2011. – Київ: ІА НАНУ – Волинські старожитності, 2012. – С. 436–437.

Колода В.В. Житла роменського городища Водяне // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 46–61.

Колода В.В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект // Поволжская Археология. – 2015а. – № 4. – С. 54–91.

Колода В.В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2015 году (городище Мохнач и селище Мохнач-П, Змиевской район Харьковской обл.) / НА ІА НАНУ. – № 2015/б.н.

Колода В.В. Дослідження поблизу с. Мохнач // АДУ 2015. – К.: Стародавній Світ, 2016 – С. 183–184.

Колода В.В. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-П // Хазарский альманах – Т. 14. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2016а. – С. 135–163.

Koloda V.V. Dwellings at Romny site – Vodiane // Ukrainian archaeology 2014–2015 // Book of papers from Ukrainian journal ARKHEOLOHIIA. – Kiev: Institute of archaeology of National Academy of sciences of Ukraine, 2016б. – P. 56–69.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепровского Левобережья // Stratum plus. – 2011. – № 5. – С. 315–326.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні . – Київ: Академперіодика, 2018. – 170 с.

Колода В.В., Квитковский В.И. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году / НА ІА НАНУ. – № 2007/135.

Колода В.В., Квитковский В.И. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году(селище Пятницкое-І и городище Мохнач в Харьковской области) / НА ІА НАНУ. – № 2008/91.

Колода В.В., Колода Т.А. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии // Хазарский альманах. – 2009. – Т. 8. – С. 203–216.

Колода В.В., Крыганов А.В., Михеев В.К., Ряполов В.М., Свистун Г.Е., Тортика А.А. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году / НА ІА НАНУ. – № 2004/206.

Красильников К.И. Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцкой культуры Среднедонечья // Вопросы истории славян. Археология. Этнография: Сборник научных трудов. Вып. 12. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. – С. 44–50.

Красильников К.И. Население степного Подонцовья в Хазарское время // Дивногорский археологический сборник: труды музея-заповедника

"Дивногорье". – Вып. 1. Археология. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2009. – С. 52–82.

Красильников К.И., Красильникова Л.И. Идентифицирующие признаки населения Степного Подонцовья в структуре Хазарского каганата // Хазары: миф и история. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2010. – С. 153–188.

Красильникова Л.И. Будівлі салтово-маяцької культури Степового Наддінців'я. Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Київ: ІА НАН України, 2005. – 22 с.

Кузнецов В.А. Аланская культура Центрального Кавказа и её локальные варианты в V – XIII вв. // СА. – 1973. – № 2. – С. 60–74.

Кузнецов В.А. Очерки истории алан. – Владикавказ: Ир, 1992. – 392 с.

Плетнева С.А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура (МИА. – № 142.) – Москва: Наука, 1967. – 198 с.

Пуголовок Ю.О. Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2013 – 366 с. / НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 980.

Пуголовок Ю. Будівельна справа літописних сіверян. – Опішне: Українське народознавство, 2016. – 360 с.

Сміленко А.Т. Дослідження посаду городища Верхній Салтів // Середні віки на Україні. – К. Наукова думка, 1991. – С. 147–157.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя. – К. Наукова думка, 1975. – 167 с.

Флёров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. – Москва: ИА РАН, 1996. – 100 с.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э.. – Киев: Наукова Думка, 1985. – 184 с.

Умовні скорочення:

БАН – Болгарская академия наук

ВГУ – Воронежский государственный университет

ДонНУ – Донецкий национальный университет

ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук

ЛГПУ – Липецкий государственный педагогический университет

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

НА ИА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

СА – Советская археология

ХДПУ – Харківський державний педагогічний університет

ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество

Колода Володимир

Слов'янські та слов'янізовані опалювальні пристрої лісостепової території Хозарії

В ранньому середньовіччі на теренах півдня Східної Європи існували два великих етнополітичних масиви (рис. 1). Південний схід займала багатоетнічна ранньофеодальна держава Хозарський каганат, який представлений салтівською археологічною культурою середини VIII – середини X ст. Північно-західними сусідами каганату були східнослов'янські племена сіверян (роменська археологічна культура середини VIII – початку XI ст.) та слов'яни на Дону (боршевська культура VIII – початку XI ст.). Взаємовпливи двох груп населення проявлялися у різний спосіб. Здебільшого можна бачити, що більш високий рівень господарства та матеріального виробництва населення Хозарії впливав на сусідніх слов'ян у землеробстві, керамічному виробництві, фортифікації. Однак в домобудування ми можемо бачити зворотній процес.

Пристосування прийшлих племен з Північного Кавказу (алани) та степу (булгари, угри, тюрки) на територію Дніпро-Донського лісостепу відбувалося у вигляді індивідуальної адаптації окремих домогосподарств до нових способів життя і форм господарювання. "Прибульці" не могли не звертати уваги на традиції місцевого домобудування та облаштування інтер'єру, поступово переймаючи окремі риси домобудування "місцевого населення".

Під впливом слов'ян у населення Лісостепової Хозарії виникають 3 нових типи відкритих вогнищ (рис. 4–7), а також 2 нових типи печей (рис. 8; 9). Аналізу та узагальненню нового синкретичного за суттю матеріалу щодо опалювальних пристроїв лісостепового населення Хозарського каганату і присвячене подане дослідження.

Ключові слова: Східні слов'яни, сіверяни, Хозарський каганат, побут, опалювальний пристрій, піч, вогнище.

Volodymyr Koloda

Slavonic and Similar to Slavonic heated construction of the forest-steppe territory of Khazaria

In the early Middle Ages there were two big ethno political groups in the territory of the south of Eastern Europe (Fig. 1). The southern part of the East was settled by poly-ethnic early feudal state – the Khazar khaganate. It was represented with Saltov archaeological culture in the middle of VIII – the middle of X cc AD. Northern-western neighbours of the khaganate were eastern Slavonic tribes of the Northerners (Romny archaeological culture in the middle of VIII – the beginning of XI cc AD) and the Slavs at the Don (Borshevo culture in VIII – the beginning of XI cc AD). Interinfluence of these two groups developed differently. It may be mainly observed that a higher level of householding and material production of the Khazars influenced over the neighbour Slavs in agriculture, pottery trade, and fortifications. However, we may discover an opposite process in house-building.

Adjustment of the newcomers from the North Caucasus (the Alans) and the steppe (the Bulgars, Ugric and Turkic peoples) towards the territory of the Dnieper-Don forest-steppe happened as individual adaptation of certain households to the new lifestyles and household types. “Newly-arrived” could not help paying attention to traditions of local households and interior design. They were gradually picking up some traits of house-building from local people. It was affected by the Slavs that there appeared 3 new types of fireplaces (Fig. 4–7) and 2 types of hearths (Fig. 8; 9) in the usage of forest-steppe Khazar population. The research is

devoted to generalization of up-to-date syncretic materials about heated construction of forest-steppe people in the Khazar khaganate.

Key words: eastern Slavs, the Northerners, the Khazar khaganate, household, heated construction, hearth, fireplace.

Список ілюстрацій:

Рис. 1. Археологічні культури кінця I тис. н.е. на півдні Східної Європи та зони безпосередніх слов'яно-хозарських контактів: 1 – середня течія Сіверського Дінця, 2 – Середній Дон.

Рис. 2. Типи вогнищ у салтівських житлах лісостепової зони (без масштабу): 1 – на долівці ("багаття"), 2 – заглиблене (тарілкоподібні), 3 – обкладений камінням на долівці, 4 – на материковому останці (підвищений), 5 – нижче рівня долівки (на краю кухонно-господарчої ями), 6 – вогнища з прошарками глини (Квитковский, 2009). *Умовні позначки: 1 – вогнище, 2 – опалений материк, 3 – троцено каміння, 4 – сира (зелена) глина, 5 – материк, 6 – попіл та деревне вугілля.*

Рис. 3. Типи печей у салтівських житлах лісостепової зони (без масштабу): 1 – комбінована (глина, рване каміння), 2 – із кам'яних брил, 3 – зі рваного каміння, 4 – глинобитна (Квитковский, 2009). *Умовні позначки: 1 – сира глина, шматки обпаленої глини, 2 – шматки обпаленої долівки, 3 – кам'яні брили, 4 – рване каміння, 5 – передматерик та материк.*

Рис. 4. Слов'янізовані вогнища: 1 – комплекс-23 розкопу-5 на сел. Коропові Хутори, 2 – комплекс-3 розкопу-1 на сел. Мохнач-П, 3 – комплекс-8 розкопу-1 на сел. Мохнач-П, 4 – житло-6 на сел. Верхній Салтів. *Умовні позначки: 1 – ділянки під лісом, 2 – місце розташування обігрівального пристрою, 3 – дерен, чорнозем культурного шару, 4 – фрагменти кераміки.*

Рис. 5. Слов'янізовані вогнища на рівні підлоги по центру житла із заглибленою робочою зоною (гор. Мохнач, розкоп-10): 1 – комплекс-

40, 2 – комплекс-3, 3 – комплекс-27. *Умовні позначки: 1 – рештки дерева.*

Рис. 6. Слов'янізовані вогнища на рівні підлоги із заглибленою робочою зоною (гор. Мохнач): 1 – біля стіни (комплекс-20 в розкопі-11), 2 – в кутовому секторі (комплекс-94 в розкопі-10). *Умовні позначки: 1 – піфос, 2 – жорно.*

Рис. 7. Слов'янізовані вогнища в куті або в кутовій ніші на підвищенні: 1 – комплекс-1 розкопу-4 на селищу Коропові Хутори, 2 – комплекс-1 розкопу-6 того ж селища, 3 – комплекс-7 розкопу-1 на сел. Мохнач-П, 4 – комплекс-7 розкопу-11 на гор. Мохнач. *Умовні позначки: 1 – край розкопу, 2 – сира глина зеленого кольору, 3 – рештки горілого дерева, 4 – скупчення каміння.*

Рис. 8. Слов'янські печі-кам'янки в салтівському середовищі: 1 – комплекс-85 в розкопі-10 на гор. Мохнач; 2 – житло-4 в розкопі-3 на сел. П'ятницьке-1; 3 – житло-6 (там само).

Рис. 9. Слов'янські глинобитні печі в салтівському середовищі: 1 – житло-14 (яма-8) розкопі-3 на сел. Верхній Салтів; 2 – комплекс-35 у розкопі-1 на сел. Мохнач-П, 3 – комплекс-12 в розкопі-5 на сел. Коропові Хутори.